

**TURİZME DAYALI BÜYÜME HİPOTEZİNİN OECD ÜYESİ OLAN AKDENİZ ÜLKELERİ İÇİN
ANALİZİ**
**ANALYSIS OF THE TOURISM-BASED GROWTH HYPOTHESIS FOR OECD MEMBER
MEDITERRANEAN COUNTRIES**

Ahmet ŞENGÖNÜL*
Hacı Ahmet KARADAŞ**
Şerife Merve KOŞAROĞLU***

Öz

Günümüzde turizm sektörü sağladığı ekonomik etkiler nedeniyle ülkeler için önemli sektörden biri haline gelmiştir. Turizm, ekonomik büyüme ve döviz kazancı başta olmak üzere pek çok sektörü canlandırmakta ve istihdama katkı sağlamaktadır. Ayrıca turizm sektörü bölgesel avantajlarda sunmaktadır. Ülkelerin turist çekme kapasitesi doğal ve kültürel faktörlerden olumlu etkilenirken, ulaşım zorlukları ve terör olayları gibi faktörlerden olumsuz etkilenmektedir. Bu çalışmada, Türkiye'nin de içinde bulunduğu OECD üyesi olan yedi Akdeniz ülkesinde turizm ve büyüme ilişkisi 1995-2017 yıllarına ait veriler yardımıyla araştırılmıştır. Emirmahmutoğlu ve Köse panel nedensellik test sonuçları, turizm gelirlerinden GSYH'ye, GSYH'den ve turizm gelirinden turist sayısına tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu yönündedir.

Anahtar Kelimeler: Turizm Gelirleri, Ekonomik Büyüme, Panel Nedensellik Testi.

Abstract

Today, the tourism sector has become one of the most important sectors for the countries due to its economic opportunities. Tourism revives many sectors especially economic growth and foreign exchange earnings, and contributes to employment. In addition, the tourism sector offers regional advantages. While the tourist attraction capacity of countries is affected positively by natural and cultural factors, it is affected negatively by factors such as transportation difficulties and terrorist incidents. In this study, the relationship between tourism and growth of seven members of OECD including Turkey, has been investigated with the help of panel data of the period 1995-2017. Emirmahmutoğlu and Köse panel causality test results show that there is a one-way causality relationship from tourism revenues to GDP, and from GDP and tourism income to tourist numbers.

Keywords: Tourism Revenues, Economic Growth, Panel Causality Test.

GİRİŞ

Turizm sektörü İkinci Dünya Savaşı sonrası iletişim, bilgi ve ulaşım alanındaki gelişmelerin yardımıyla bir endüstri haline gelmiş, ekonomik ve sosyal açıdan önem taşımaya başlamıştır (Theobald, 2005:5). Dünya Turizm Örgütü'ne (World Tourism Organization-UNWTO) göre, dünyanın en hızlı büyüyen öncü sektörlerinden biri haline gelen uluslararası turizm, son altmış yılda önemli gelişim göstermiştir. Sektör, zaman zaman yaşanan şoklara rağmen, gücünü ve dayanıklılığını ortaya koymuştur ve zamanla neredeyse kesintisiz bir büyüme göstermiştir. Uluslararası turist sayısı 1950'de dünya genelinde 25 milyondan 1980'de 278 milyona, 2000'de 674 milyona ve 2016'da 1.2 milyara çıkmıştır. Aynı şekilde, dünya çapındaki uluslararası turizm gelirleri, 1950 yılında 2 milyar ABD dolarından 1980 yılında 104 milyar ABD dolarına, 2000 yılında 495 milyar ABD dolarına ve 2016 yılında 1.2 trilyon ABD dolarına yükselmiştir. Bu gelişim trendi göz önünde bulundurularak yapılan tahminlere göre 2030 yılında, dünya çapındaki uluslararası turistlerin 2010-2030 yılları arasında yıllık %3,3 oranında artarak 2030 yılında 1.8 milyara ulaşması beklenmektedir (UNWTO, 2017; Seghir vd., 2015,1614).

Turizmin önemli bir endüstri haline gelmesinde, gelir ve döviz kazancı sağlaması gibi önemli ekonomik potansiyelinin payı olmuştur. Oluşturduğu uzun vadeli ekonomik büyümeyle diğer endüstrileri doğrudan ve dolaylı etkilerle uyarmakta, istihdam yaratmakta ve pozitif ölçek ekonomileri oluşturmaktadır. Turizm endüstrisinin yarattığı olumlu etki, ülkeleri turizm sektörünü geliştirme çalışmalarını hızlandırmaya teşvik etmiştir (Sharma ve Sharma, 2014, 55; Chen ve Chiou-Wei, 2009, 812). Ekonomik katkıları nedeniyle, özellikle gelişmekte olan ülkeler, uluslararası turizmi ekonomik büyümenin sağlanmasında stratejik bir faktör olarak değerlendirmektedir. Sağladığı bu olumlu katkılar nedeniyle turizm sektörüne önem verilmekte ve sektörü geliştirmek için ekonomik politikalara odaklanmaktadır (Balıbey ve Türkyılmaz, 2015, 86).

* Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, asengonul@cumhuriyet.edu.tr

** Arş. Gör. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Fen Fakültesi, hkaradas@cumhuriyet.edu.tr

*** Öğr. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi, Zara Veysel Dursun Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, mkosaroglu@cumhuriyet.edu.tr

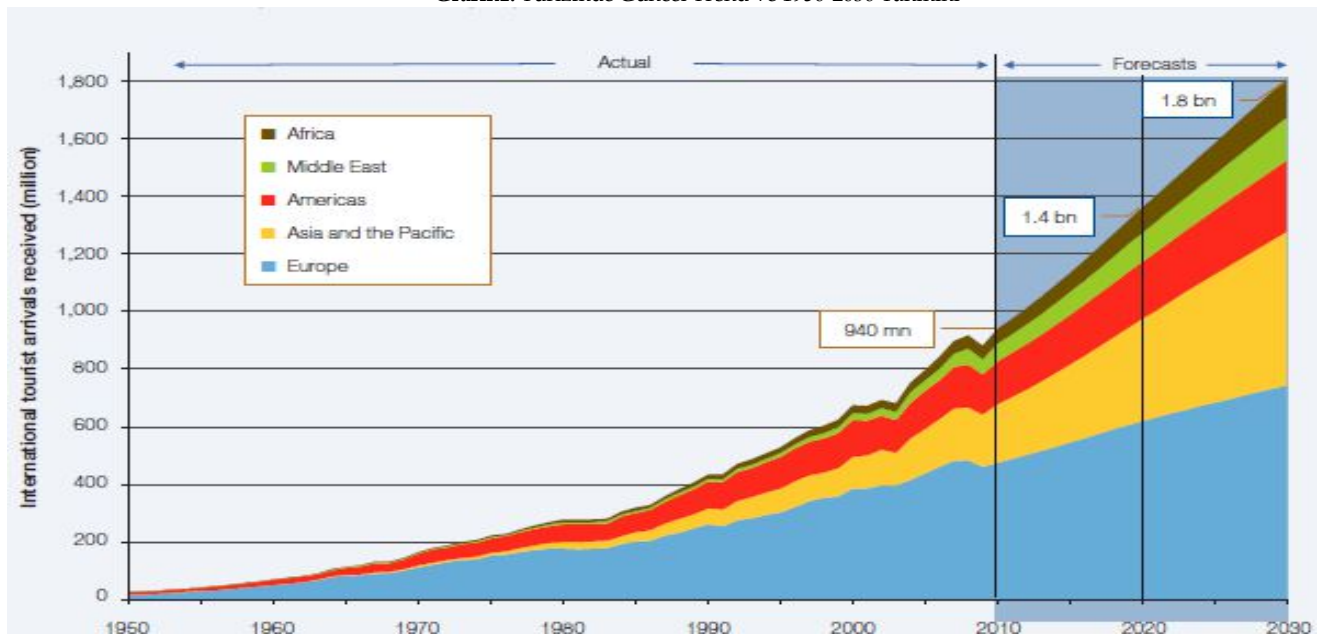
Bu bağlamda, Akdeniz bölgesi, dünyanın en çok turist çeken ülkelerini barındırmaktadır. Bu bölgedeki ülkeler uzun yıllardan beri dünyanın toplam turizm gelirlerinin üçte birinden ve uluslararası turist gelirlerinin yarısından fazlasını elde etmektedir (Simundic ve Kulis, 2016). Akdeniz ülkelerinin sahip olduğu doğal güzellikler, kültürel zenginlik ve pek çok medeniyete ait tarihi eserlerin yoğun olması uluslararası turistler için önemli tercih sebebidir. Dünya turizm sektöründe Avrupa bölgesinin pazar payında daralma gözlemlenmesine rağmen, Akdeniz ülkelerinin turizmdeki yerini koruyacağı beklenmektedir (Bozok ve Köroğlu, 2007, 156). Bu nedenle, Akdeniz bölgesinin turizm performansı sektörel açıdan önem taşımaktadır. Bu çalışmada, OECD üyesi olan yedi Akdeniz ülkesine (Fransa, Yunanistan, İsrail, İtalya, Slovenya, İspanya ve Türkiye) ait veriler kullanılarak, turizm ve büyüme arasındaki ilişki analiz edilmiştir.

1. DÜNYA'DA VE TÜRKİYE'DE TURİZM SEKTÖRÜ

Dünyada turizm sektörü giderek büyük potansiyel kazanmaktadır. Küresel çapta turizm sektörü 2016 yılında, turistlerin yapmış olduğu harcamalara ek olarak, uluslararası turistlerin ulaşım giderleri kanalıyla 216 milyar ABD doları ihracat geliri oluşturmuştur. Bu durum, toplam turizm ihracat değerini 1.4 trilyon ABD doları ya da günlük ortalama 4 milyar ABD doları seviyesine çıkartmıştır. Uluslararası turizm 2015 yılına göre payını 1 puan arttırarak dünya mal ve hizmet ihracatının %7'sini temsil etmiştir. 2016 yılında, Fransa, ABD, İspanya ve Çin turistler tarafından en çok tercih edilen ülkeler olmaya devam etmişlerdir (UNWTO, 2017).

UNWTO tahminlerine göre, dünya çapındaki uluslararası turist sayısının 2010-2030 arasında yıllık ortalama %3.3 oranında artması beklenmektedir. Büyüme oranının zaman içinde kademeli olarak azalması, dönemin başında %3.8'den %2'ye, yani 2030'a doğru yavaşlaması beklenmektedir, ancak bunun, artan baz sayılarının üstünde olduğu unutulmamalıdır. Mutlak rakamlara göre, uluslararası turist sayısı yılda yaklaşık 43 milyon artarak, 1995'ten 2010'a kadar yılda ortalama 28 milyon artmıştır. Öngörülen büyüme hızında, dünya çapındaki uluslararası turistlerin 2020 yılına kadar 1.4 milyar, 2030 yılına kadar ise 1.8 milyara ulaşması tahmin edilmektedir. Grafik 1'deki tahminlere göre, 2020'den önce gelişmekte olan ülkelerdeki gelen turist sayısının, gelişmiş ülkeleri aşması beklenmektedir. 2030'a gelindiğinde, uluslararası turistlerin %57'sinin gelişmekte olan ülkelere ve %43'unun gelişmiş ülkelere seyahat etmesi beklenmektedir. Bölgeye göre ise en büyük artışın Asya ve Pasifik'te gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. Turist sayılarının yılda yaklaşık %4.9 artarak 2030 yılında 331 milyondan 535 milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir. Orta Doğu ve Afrika'nın, bu dönemde sırasıyla 61 milyondan 149 milyona ve 50 milyondan 134 milyona arttırarak turist sayılarını ikiye katlaması beklenmektedir. Bu süreçte, Avrupa (475 milyondan 744 milyona) ve ABD'de (150 milyondan 248 milyona) nispeten daha yavaş bir artış beklenmektedir. Daha hızlı büyümeleri beklenen Asya ve Pasifik (2010 yılında %22'den 2030'a kadar %20'ye), Orta Doğu (%6'dan %8'e) ve Afrika'daki (%5'ten %7'ye) küresel pazar paylarının hepsi artacaktır (UNWTO, 2017, 14).

Grafik1: Turizmde Güncel Trend ve 1950-2030 Tahmini

Kaynak: UNWTO Tourism Highlights 2017

Türkiye, Avrupa ve Asya kıtasının kesiştiği bölgede bulunduğundan, tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Türkiye’de turizm faaliyetleri genel olarak yazlık tatil, kaplıca turizmi şeklinde uzun bir geçmişe sahip olsa da 1980’li yıllarda uluslararası turizm faaliyetleri de başlamıştır. 1970’lerdeki petrol şokları, 1978’deki kamu borçları artışı ve ödemeler dengesi krizi, bir dizi ekonomik sorunla beraber büyük ölçüde sanayi üretimini aksatmış ve yeni bir büyüme motoru gerektirmiştir. Ayrıca, Türkiye ithal ikameci politikalar uygulanmasına bağlı olarak 1980’lere kadar uluslararası turizm pazarına açılmamıştır. Bu tarihten sonra, uluslararası turizmin ekonomik kalkınmadaki önemi ve döviz kaynağı potansiyeli, yeni turizm tesislerinin kurulmasına ve özel yatırımlar için teşvik sağlanmasına neden olmuştur. 1980 kararlarıyla, sanayileşme stratejisinde, küresel ekonomiye entegre olma ve ihracata dayalı büyüme stratejisine doğru değişim olmuştur. Bu dönemden sonra uluslararası turizm pazarına giriş yapan Türkiye’de ödemeler dengesi açığının devasa boyuta ulaşması nedeniyle, dış dengenin sağlanmasında işçi döviz gelirleri yetersiz kalmıştır. Döviz geliri sağlayan alternatif kaynaklardan biri olan turizm gelirleri, ihracat gelirlerine ek olarak bu dönemde önem kazanmıştır ve uluslararası turizmin ekonomik kalkınmadaki önemi ve döviz kaynağı potansiyeli, yeni turizm tesislerinin kurulmasına ve özel yatırımlar için teşvik sağlanmasına neden olmuştur. Bu kapsamda, özel ve kamu girişimcilerine destek sağlamak amacıyla 1982’de Turizmi Teşvik Kanunu, Yabancı Sermaye Yasası, Yatırımların, Döviz Kazandırıcı Hizmetlerin ve İşletmelerin Teşvik Edilmesine İlişkin Karar, 32 Sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Kararı, Kurumlar Vergisi ve Katma Değer Vergisi’ne yönelik yasanın tanıdığı teşvikler yürürlüğe konmuştur. Bu gelişmeler turizm yatırımlarını arttırmış ve dolayısıyla, turizm faaliyetlerini geliştirmiştir. Yıllar itibarıyla turizmin GSYH ve ihracat içindeki payı artmıştır. 1990’larda Türkiye’ye gelen turist sayısında hızlı bir artış görülmüştür (Yıldırım ve Öcal, 2004, 131-132; Karluk, 2014, 334-335). Türkiye’de toplam ihracat gelirleri içinde, imalat sanayisinden sonra turizm gelirlerinin ikinci sırada yer aldığı görülmektedir (Bal vd., 2016).

1980’lerde yeşil turizm terimi kullanılırken, 1990’lardan itibaren sürdürülebilir turizm yaygın olarak kullanılmıştır. Sürdürülebilir turizm terimi Türkiye’de ilk olarak 8. Beş Yıllık Kalkınma Planında (2001-2005) yer almıştır. Sürdürülebilir turizm, ev sahibi toplum için turizmin ekonomik faydalarını en üst düzeye çıkartma arzusunu kabul eden turizme dayalı bir yaklaşımı kapsamaktadır. Ayrıca, sürdürülebilirlik kavramı, çevreyi, insanları ve ekonomik sistemleri göz önünde bulundurmaktadır (Çetinel ve Yolal, 2009, 37). Türkiye, 1990’lı yıllarda, turizm açısından ilgi duyulan ülke konumuna gelmiş ve 2000 yılında turizmden en çok gelir elde eden ülkeler arasına girmiştir. Turizm sektöründeki hizmet ve konaklama kalitesinin artması Türkiye’nin dünya turizmindeki yerini güçlendirmektedir (Kar vd., 2004, 93).

2. TURİZM VE EKONOMİ İLİŞKİSİ

Turizm endüstrisi, restoranlar, oteller, ulaşım, seyahat acenteleri, sigorta şirketleri, gıda ve sağlık endüstrilerinden oluşan geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Bu kapsamda, turizmin farklı büyüklükteki 41 farklı alt sektörle bağlantılı olduğu söylenebilir (Samurkaş ve Samurkaş, 2014, 64). Ülkeye giriş yapan turistlerin konaklama, eğlence, ulaşım ve hizmet talepleri için harcama yapması döviz kazancı sağladığı için ekonomi üzerinde olumlu etkiler oluşturmaktadır. Turizm, ekonomide diğer sektörler üzerinde oluşturduğu yayılma ve dışsallıklar yoluyla tüm ekonomi üzerinde dinamik bir etkiye sahiptir. Turizm sektöründeki büyüme, talep artışı oluşturarak üretim ve diğer sektörlerin gelişmesine katkı sağlar (Gwenhure ve Odhiambo, 2017, 34-35). Turistlerin yaptığı harcamalar, yerel pazarlarda fiyatların belirlendiği ürünlerin, tüketimine yöneliktir (Nasir vd., 2015, 85).

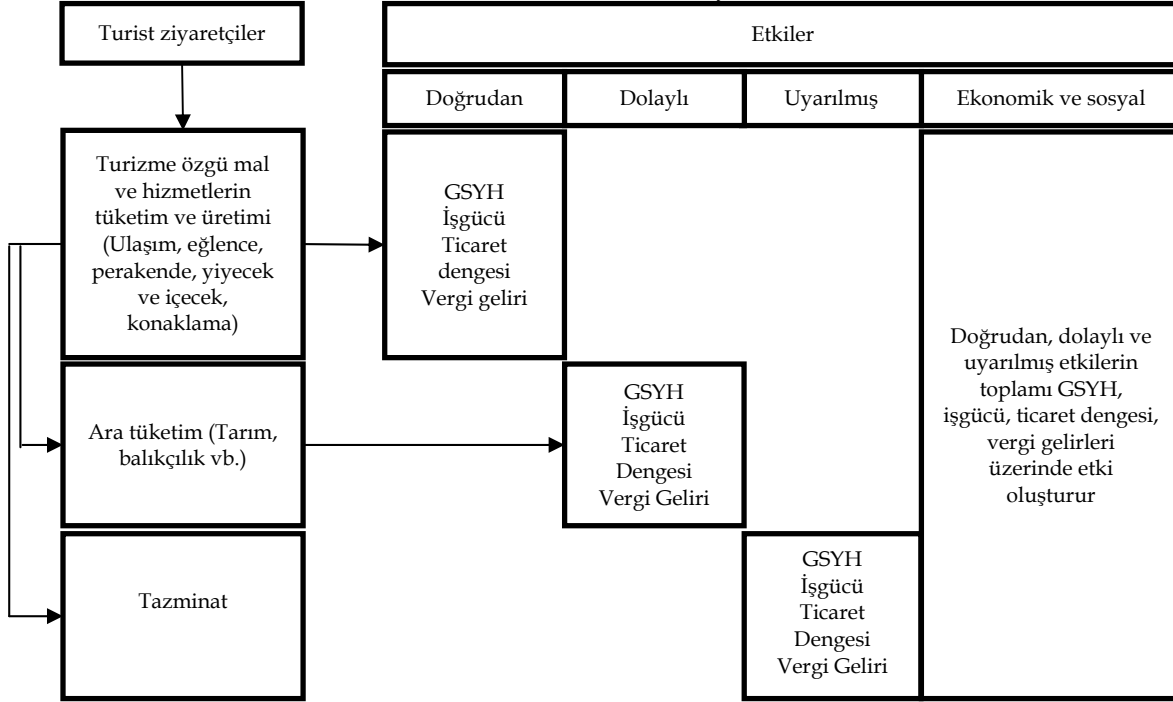
Ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanmasında ihracata dayalı büyüme stratejisinin belirlenmesiyle oluşan ihracat artışları; ölçek ekonomisi, döviz, ödemeler dengesi, vergi gelirlerinin artması, pozitif dışsallıklar, verimlilik, geleneksel sektörlerin canlanması gibi olumlu etkiler oluşturmaktadır (Bahar, 2006, 140; Sharma, 2018, 1; Muhtaseb ve Daoud, 2017, 214). Turizm faaliyeti sonucu oluşan döviz kazancı, ödemeler dengesinin cari hesabına doğrudan katkıda bulunması nedeniyle görünmez bir ihracat niteliğindedir. Ayrıca, turizmin gelişmesi altyapının, otel konaklama ve turizme özgü diğer tesislerin yanı sıra ulaştırma ve kanalizasyon çalışmaları vb. yatırımların varlığını gerektirir. Pek çok durumda, bu hizmetler, turizm endüstrisine hizmet sunarken, aynı zamanda yerel halkın kullanımına açık olduğu için ekonomik olarak bölünmemektedirler. Böylelikle, birçok ülkede, öncelikle turizmi karşılamak için inşa edilen otoyollar ve hava yolları, yerel olarak üretilen birçok mal için daha geniş pazarlara erişim sağlamaktadır (Theobald, 2005, 82; Kar vd., 2004, 91).

Turizm endüstrisi birçok ülke için gelir, istihdam, özel sektör büyümesi ve altyapı geliştirmesinde birincil kaynak olarak hizmet verdiği için dünyada en büyük ve en geniş çeşitliliğe sahip iş sektörü konumunda yer almaktadır. Turizm endüstrisi ekonomik büyüme, istihdam, gelir, döviz için büyük bir potansiyel oluşturmaktadır. Turizm, diğer ekonomik endüstrileri doğrudan, dolaylı ve uyarılmış etkilerle canlandırır. Turizm harcamalarındaki artış, ilgili sektörlerde ilave faaliyetlere yol açar (Ay vd., 2015, 816;

Louca vd., 2016, 7). Turizm gelirleri, çarpan etkisiyle ödemeler dengesinde iyileşme ve turizm destekli hükümet politikalarının sayısındaki artışla hane halkı gelirleri ve devlet gelirlerinde artışa neden olmaktadır. Turizmdeki gelişmenin ekonomik büyümeyi teşvik ettiği fikri nedeniyle, gelişmekte olan ülkelerin çoğunda kalkınma stratejileri turizme dayandırılmıştır (Chancharat, 2011, 341). Ekonomik kalkınmadaki potansiyeli sayesinde turizm, uluslararası ticaretin ana unsurlarından biri haline gelmiştir. Günümüzde uluslararası turizm petrol endüstrisi, kimya ve otomotiv sektörünün ardından en büyük ihracat geliri sağlamasıyla dördüncü sırada yer almaktadır (Seghir vd., 2015, 1614).

Şekil: Turizm Ekonomik Büyüme İlişkisi

Kaynak: Gwenthure ve Odhiambo, 2017, 35

Turizm sektöründeki gelişmeler, ülkedeki yatırım artışı, yerel girişimciler için üretim maliyetlerinin azalması ve yerel firmalar arasında rekabet artışını sağlamaktadır. Ekonomide, istihdam, beşeri sermaye, büyüme, döviz kazancı ve pozitif ölçek ekonomileri oluşturmaktadır (Mallick vd., 2016, 184). Turizmin gelişmesi bir ülkede, inşaat, ulaşım, konaklama imkanlarının ve yiyecek-içecek tüketiminin artmasına yol açarak bölgesel katkılar sağlamaktadır (Tuğcu, 2014, 207). Ayrıca turizm, ülkeler için ekonomik kalkınma sürecinin önemli bir girdisi olarak görülmektedir. Turizm, ithalatta bağımlılığı azaltma, ulusal refah düzeyini artırma, küçük ve orta ölçekli işletme gelişimini destekleme ve istihdama katkı sağlama bakımından ekonomi politikalarının önemli önceliklerinden biridir (Ay vd., 2015, 824). Ayrıca bu sektör, gelişmiş ülkelere gelir transfer edilmesini sağlayarak ülkeler arasında yakınsama oluşturmaktadır. Bu nedenle, politika yapıcılar, bölgesel refah eşitsizliklerini azaltmada politika aracı olarak turizm sektörünü tercih edebilir (Tuğcu, 2014, 207).

Turizm endüstrisinin ülke ekonomilerindeki artan önemi nedeniyle, turizm harcamaları (belirli bir ihracat türü) ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi son zamanlarda dikkat çekmeye başlamıştır. Turizm harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini anlamak, turizm politikalarının tasarlanması ve uygulanmasında büyük öneme sahiptir (Seghir vd., 2015, 1614; Chen ve Chiou-Wei, 2009, 812). Çünkü, aşırı ve kötü planlanmış turizm gelişimi ekonomik potansiyelin yetersiz kullanımının yanında fiziki ortamı etkilemekte, doğanın yapısı ve doğal kaynaklar üzerinde olumsuz etkiler oluşturabilmektedir (Theobald, 2005, 92). Bu durum sürdürülebilir kalkınmayla çelişerek, ekonomik büyüme uğruna çevreye ciddi zararların verilebileceğini ifade etmektedir.

Ekonomik büyüme ve turizm arasındaki ilişki, mevcut literatürde devam eden tartışmalı konulardan biridir. Birçok çalışma, turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmış ve elde edilen farklı sonuçlara göre literatürde dört farklı hipotez önerilmiştir. İlk hipotez, turizmden ekonomik büyümeye

doğru tek yönlü nedensellik ilişkisini ifade eden turizme dayalı büyüme hipotezidir (Tourism-Led Growth Hypothesis-TLGH). Bu hipotez, turizmin, döviz gelirlerini arttırıcı faktör olmasının yanı sıra istihdam fırsatlarını arttırarak ekonomik büyümeyi harekete geçirdiğini savunmaktadır (Balıbey ve Türkyılmaz, 2015, 86). Bu durumda, turizmi sübvans eden politikaların ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisi olacaktır (Tuğcu, 2014, 208). İkinci hipotez, ekonomik büyümeden turizme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisini ifade eden ekonomik büyümeye dayalı turizm hipotezi (Growth-Led Tourism Hypothesis-GLTH veya Economic-Driven Tourism Growth) olarak adlandırılmaktadır. Üçüncü hipotez, turizm ve ekonomik büyüme arasında karşılıklı nedensellik ilişkisini ifade eden çift yönlü nedensellik hipotezidir (Bidirectional Causality Hypothesis-BCH). Dördüncü ve sonuncu hipotez ise, turizm ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi olmadığını ifade eden tarafsızlık hipotezidir (Neutral Causality Hypothesis-NCH) (Wu ve Meng-Hua, 2018, 31; Mallick vd., 2016, 184; Gwenhure ve Odhiambo, 2017, 34).

3. LİTERATÜR ÖZETLERİ

Turizm ve ekonomik büyüme ilişkisi ampirik olarak, farklı ülkeler, dönemler ve yöntemlerle araştırılmıştır. Bu araştırmaların sonucunda, turizm ve büyüme arasında dört hipotezin de desteklendiği sonuçlar elde edilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde, literatürde mevcut olan çalışma örnekleri özetlenmiştir.

Turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerliliğini farklı ülke ve ülke grupları için inceleyen çalışma özetleri şu şekildedir. Sharma (2018), 1991-2017 yıllarında Hindistan'da turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye uzun dönemli nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Muhtaseb ve Daoud (2017), 1998, Q1-2015:Q4 döneminde Ürdün'de turizm ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişki olduğunu, doğrusal yaklaşıma göre turizmden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi olduğu bulgusuna ulaşılırken, doğrusal olmayan yaklaşımda turizm ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu elde etmiştir. Simundic ve Kulis (2016), 2004-2014 yıllarında yirmi dört Akdeniz ülkesi için yapılan analizde, turizm talebi ve ekonomik büyüme ilişkisi pozitif ve anlamlı bulunarak, bu ülkelerde turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerliliği kabul edilmiştir. Demirhan (2016), 1995-2013 yılları için Akdeniz ülkelerinde turizm sektörü ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmış, turizm kazancı ve gelen turistlerin, ekonomik büyüme ile uzun dönemde pozitif ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır. Louca vd. (2016) çalışmalarında, 1995-2012 yıllarında İtalya'da turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli pozitif ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Mallick vd., (2016), 1997-2011 yıllarında Hindistan'da turizm gelirleri ve kişi başı GSYH arasında kısa ve uzun dönemde ilişki olduğu sonucuna ulaşarak, turizme dayalı büyüme hipotezini desteklemiştir. Chulaphan ve Barahona (2016), 2008:01-2015:11 dönemi için turizm sektöründe yaşanan genişlemenin Tayland'ın ekonomik büyümesine katkısını inceleyen farklı kıtalardan gelen turistleri kullanarak yaptıkları analiz sonucunda, Güney Asya'dan gelen turistlerin Tayland'ın ekonomik büyümesine katkı sağladığını, Tayland'ın ekonomik olarak büyümesinin de Pasifik adalarından gelen turist sayısını arttırdığını belirlenmişlerdir. Nasir vd. (2015), 2005-2012 yıllarında Endülüs'teki turizm gelirlerini etkileyen temel faktörleri araştırmıştır. Elde edilen ampirik bulgular sonucunda, uluslararası turizmin Endülüs'ün ekonomik büyümesine önemli bir katkıda bulunduğu gösterilmiştir. Mamipour ve Nazari (2014), 2000-2010 yıllarında İran şehirlerinde turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırdığı çalışmalarında elde edilen ampirik bulgular, turist gelirlerinin İran şehirlerindeki ekonomik büyümeyi olumlu etkilediğini göstermektedir. Antonakakis vd., (2015), 1995-2012 yıllarında on Avrupa ülkesi için turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırdığı çalışmada, turizm ve ekonomik büyüme ilişkisi zaman içinde büyüklük ve yön bakımından istikrarlı bulunmamıştır. Bu sonuç, turizme dayalı büyüme hipotezi ve ekonomik büyümeye bağlı turizm hipotezinin zamana bağlı olarak değiştiğini göstermektedir. Ayrıca 2008 küresel finans krizi ve sonrasında başlayan Avrupa borç krizinden özellikle Kıbrıs, Yunanistan, Portekiz ve İspanya ülkeleri etkilendiği vurgulanmıştır. Kristo (2014), turizme dayalı büyüme hipotezini 1998-2009 yıllarında Arnavutluk için araştırmış, ampirik bulgular turizmdeki gelişmelerin daha yüksek GSYH büyüme oranını desteklediği yönündedir. Sharma ve Sharma (2014), 1991-2012 yılları için Pakistan ve Hindistan'da turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu bulgusunu elde etmişlerdir. Dritsakis (2012), 1980-2007 periyoduna ait yıllık verilerle yedi Akdeniz ülkesi (İspanya, Fransa, İtalya, Yunanistan, Türkiye, Kıbrıs ve Tunus) için büyüme turizm ilişkisini araştırmıştır. Elde edilen ampirik bulgular turizm gelirlerinin Akdeniz ülkelerinde GSYH üzerinde önemli etki yaptığını ayrıca, reel döviz kurunun ekonomik büyüme oranları üzerinde etkili olduğunu göstermiştir.

Turizme dayalı büyüme hipotezini Türkiye için inceleyen çalışmalar da literatürde mevcuttur. Esen ve Özata (2017), 2003:01-2015:04 döneminde Türkiye'de kısa ve uzun dönemde turizm GSYH ile pozitif ve anlamlı ilişkiye sahip olduğunu bulmuşlardır. Uygulanan analiz sonucu ise turizmden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi olduğu yönündedir. Bal vd. (2016), 1972-2014 dönemi için turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönde etki yaptığı sonucuna ulaşmışlardır. Kızılkaya vd. (2016), 1980-

2014 döneminde Türkiye’de turizm gelirleri, turist sayısı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Ampirik bulgular uzun ve kısa dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde etkisi olduğu yönünde olmuştur. Ay vd. (2015), Türkiye’de 1980-2013 yıllarında turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye nedensellik ilişkisi olduğunu elde etmişlerdir. Terzi (2015), 1963-2013 yıllarında Türkiye’de turizm gelirinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin var olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bozgeyik ve Yoloğlu (2015), Türkiye’de 2002-2014 yıllarında turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisinin var olduğunu belirlemişlerdir. Yurtseven (2012), 1980-2011 yıllık veriler kullanarak Türkiye’de turizm gelirlerinin reel GSYH’da büyümeye neden olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Aslan (2008), çalışmasında Türkiye’de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişki olduğunu, turizmin büyümeyi desteklediğini ortaya koymuştur. Kızılgöl (2006), Türkiye’de 1963-2005 yılları için ihracat gelirleri, turizm gelirleri ve büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmış, ihracata ve turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğunu kabul eder sonuçlar elde etmiştir.

Turizm ve ekonomi ilişkisini araştıran çalışmalar arasında, ekonomik büyümenin turizmi geliştireceği hipotezini savunan çalışma örnekleri de mevcuttur. Alhowaish (2016), 1995-2012 yıllarında Körfez İşbirliği Konseyi (GCC) üyesi ülkelerde, turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmıştır. Çalışmaya göre, bir bütün olarak GCC ülkelerinde ekonomik büyümeden turizme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Kuveyt, Suudi Arabistan, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri’nde ekonomik büyümeden turizme doğru nedensellik ilişkisi olduğu, Bahreyn’de turizmden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi olduğu ve Umman’da ise turizm ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi olmadığı sonuçları elde edilmiştir. Lean vd. (2014), 1980-2009 yıllarına ait verilerle turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Malezya ve Singapur’u karşılaştırarak araştırmıştır. Ampirik bulgular, Malezya’da ekonomik büyümeye dayalı turizm hipotezini, Singapur’da turizme dayalı büyüme hipotezini desteklemektedir. Suresh ve Senthilnathan (2014) çalışmalarında, 1991-2017 periyoduna ait veriler kullanarak Sri Lanka’da, ekonomik büyümeden turizm kazancına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğunu ortaya koymuşlardır.

Turizm ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü ilişki olduğunu savunan çalışma örnekleri şu şekildedir. Wu ve Meng-Hua (2018), 1995-2014 yılları için dünyada turizm gelirinde lider konumundaki 30 ülkeyi kullanarak yaptıkları çalışmada, geleneksel doğrusal modellerin önerdiği statik nedensellikten ziyade, farklı dönemlerdeki reel faiz oranlarına bağlı olarak, ekonomik büyüme ile turizm gelirleri arasında çift yönlü ve doğrusal olmayan bir nedensellik olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Chen ve Chiou-Wei (2009), 1975:Q1-2007:Q1 dönemlerinde Tayvan ve Güney Kore’de turizm ve büyüme ilişkisini araştırmışlardır. Elde edilen sonuçlar, Tayvan için turizmden ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik, Güney Kore için çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu desteklemektedir. Dücan vd. (2017), 2005:Q1-2015:Q4 periyoduna ait verilerle Türkiye, Yunanistan, İspanya, İtalya, Fransa ve Portekiz’in ele alındığı çalışmada, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik olduğu belirlenmiştir. Samırkaş ve Samırkaş (2014), 2003:Q1-2013:Q3 dönemlerinde Türkiye’de turizm geliri ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Çoban ve Özcan (2013), Türkiye’de 1963-2010 dönemleri için yapılan analizde uzun dönemde turizmden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi olduğu, bağımlı değişkenin turizm olduğu diğer modelde ise turizm ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bahar (2006), 1963-2004 yıllarında Türkiye’de turizm gelirinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığını göstermiştir. Eş bütünleşme test sonucunda, uzun dönemde her iki değişken arasında karşılıklı ilişki olduğu belirtilmiştir.

Sonuncu hipotez olan tarafsızlık hipotezini destekleyen çalışma örnekleri de mevcuttur. Olabisi (2018), 2007-2015 yıllarında 15 Batı Afrika ülkesi için yaptığı analizde turizm harcamaları ve turizm gelirlerinin kişi başına GSYH artışını açıklamak için önemsiz olduğu sonucuna ulaşmıştır. Balıbey ve Türkyılmaz (2015), 1999:01-2010:12 dönemlerinde farklı eşbütünleşme testlerini kullanarak Türkiye’de turizm ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemde nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Yamak vd. (2012), 1968-2006 yılları için Türkiye’de uzun dönemde turizm gelirlerinin ekonomi üzerinde etkisinin olmadığı, kısa dönemde ise reel turizm gelirlerinin sanayi ve hizmet sektörleri üzerinde etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Çil-Yavuz (2006), 1992:Q1-2004:Q4 dönemlerinde Türkiye’de turizm geliri ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

4. EKONOMETRİK YÖNTEM VE ANALİZ

Çalışmanın bu bölümünde, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki OECD üyesi olan yedi Akdeniz ülkesinin (Fransa, Yunanistan, İsrail, İtalya, Slovenya, İspanya ve Türkiye) 1995-2017 periyoduna ait verileri kullanılarak araştırılmıştır. Analizde kullanılan veriler Dünya Bankası (World

Development Indicators- WDI) veri tabanından elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenler Tablo 1’de verilmiştir:

Tablo-1: Analizde Kullanılan Değişkenler

Değişkenin Adı	Değişkenlerin Tanımı	Veri Kaynağı
GDP_{it}	i ülkesinin t dönem GSYH değeri (Cari, ABD \$)	Dünya Bankası
TI_{it}	i ülkesinin t dönem turizm gelirleri (Cari, ABD \$)	Dünya Bankası
TN_{it}	i ülkesine t döneminde gelen turist sayısı (adet)	Dünya Bankası

Modelde, değişkenler doğal logaritması alınarak kullanılmıştır. Bunun nedeni, iktisadi verilerin gerçek değerlerinde değil genellikle logaritmik değerleri üzerinde doğrusal olmalarıdır (Çelik ve Erkan, 2010: 186). Çalışmada kullanılan modelin denklemi aşağıdaki gibidir:

$$LNGDP_{it} = f(LNTI_{it}, LNTN_{it}), \quad i = 1, 2, \dots, N; t = 1, 2, \dots, T \quad (1)$$

Panel veri analizi farklı fakat çeşitli yollarla birbirleriyle bağlantılı (dış ticaret, vb.) ülkelere ait veriler içerdiğinden, örneklemdaki bir ülkeyi etkileyen şoklar diğer ülkeleri de etkileyebilmektedir. Bu durum iktisat literatüründe yatay kesit bağımlılığı olarak adlandırılmaktadır. Analizde kullanılan serilerin yatay kesit bağımlılığı içermesi durumunda, uygulanan birim kök testleri sapmalı sonuçlar verebilmektedir. Bu nedenle, panel veri kullanılan çalışmalarda serilerin durağanlığını incelemeyen önce yatay kesit bağımlılığı incelenmelidir (Pesaran, 2004). Yatay kesit bağımlılığının incelenmesi amacıyla, Breusch ve Pagan (1980) LM, Pesaran (2004) LM testi ve Pesaran (2004) CD testleri geliştirilmiştir. Bu üç testin sıfır hipotezleri ortaktır ve kullanılan serilerde yatay kesit bağımlılığının olmadığı yönündedir. Alternatif hipotez ise yatay kesit bağımlılığı olduğunu göstermektedir. Çalışmada kullanılan serilere ait yatay kesit bağımlılığı sonuçları Tablo2’de verilmiştir.

Tablo-2: Yatay Kesit Bağımlılığı Testleri

Sabitli Model	lnGDP		lnTI		lnTN	
	İstatistik	p-değeri	İstatistik	p-değeri	İstatistik	p-değeri
CD_{lm} (BP,1980)	53.447	0.000***	30.650	0.080*	52.958	0.000***
CD_{lm} (Pesaran, 2004)	5.007	0.000***	1.489	0.068	4.931	0.000***
CD (Pesaran, 2004)	-2.325	0.010*	-1.604	0.054	-1.193	0.117
LM_{adj} (PUY, 2008)	5.208	0.000***	6.757	0.000***	8.097	0.000***
Sabitli ve Trendli Model	lnGDP		lnTI		lnTN	
	İstatistik	p-değeri	İstatistik	p-değeri	İstatistik	p-değeri
CD_{lm} (BP,1980)	66.209	0.000***	32.331	0.054*	39.775	0.008***
CD_{lm} (Pesaran, 2004)	6.976	0.000***	1.748	0.040**	2.897	0.002***
CD (Pesaran, 2004)	-1.765	0.039**	-1.757	0.039**	-1.161	0.123
LM_{adj} (PUY, 2008)	-0.067	0.527	2.027	0.021**	-0.954	0.830

Not:***, **, * işaretleri sırasıyla %1, %5, %10 anlam seviyesinde yatay kesit bağımlılığı olasılık değerlerini göstermektedir.

Yatay kesit bağımlılığı zaman ve kesit boyutları karşılaştırarak ilgili testin olasılık değerine göre belirlenir. Analizimizde kesit boyutu (T=22), zaman boyutundan (N=7) büyük olduğu için (T>N) Breusch-Pagan (1980) testi dikkate alınır (Pesaran, 2004):

$$CD_{lm} = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (2)$$

Tablo 2’de Breusch-Pagan testine göre %1 anlam seviyesinde H_0 hipotezi reddedilerek yatay kesit bağımlılığı olduğuna karar verilir. Serilerde yatay kesit bağımlılığı olduğu için ikinci nesil panel birim kök testlerine başvurmak gerekmektedir. Bu nedenle, analizde yatay kesit genişletilmiş Dickey Fuller (CADF-Cross-Sectional Augmented Dickey Fuller) panel birim kök testine başvurulmuştur. Pesaran (2007), yatay kesit bağımlılığının, standart DF regresyonu gecikmeli seviyelerin yatay kesit ortalamaları ve her bir serinin ilk farkları ile genişletilerek hesaplanabileceğini göstermektedir (Cerrato vd. 2011: 2-3).

$$y_{it} = (1 - \phi_i)\mu_i + \phi_i y_{i,t-1} + u_{it}, \quad i = 1, \dots, N; t = 1, \dots, T \quad (3)$$

$$u_{it} = \gamma_i f_t + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + \beta_i y_{i,t-1} + \gamma_i f_t + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

IPS testinin yatay kesit genişletilmiş türü olan CIPS (Cross-Sectionally IPS) birim kök test istatistiği;

$$CIPS(N, T) = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) \quad (6)$$

Denklem 6’da $t_i(N, T)$, CADF regresyonunda $y_{i,t-1}$ katsayısının t-istatistiği ile verilen her yatay kesit birimi için CADF istatistiğidir (Pesaran, 2007). CADF birim kök testinin sıfır hipotezi, serinin birim kök içerdiği yani durağan olmadığı yönündedir. Çalışmada kullanılan değişkenlere uygulanan CADF test sonuçları Tablo3’de verilmiştir.

Tablo-3: CADF Birim Kök Testi

	Sabitli Model		Sabitli ve Trendli Model		Sabitli Model		Sabitli ve Trendli Model		
	Lags	CADF-stat	Lags	CADF-stat	Lags	CADF-stat	Lags	CADF-stat	
<i>lnGDP(Düzey)</i>					<i>lnGDP(Birinci Fark)</i>				
Fransa	1	-3.144	1	-3.403	1	-2.746	1	-3.593*	
Yunanistan	2	-0.979	2	-1.193	1	-2.928	2	-2.760	
İsrail	1	-1.090	1	-1.763	1	-1.862	1	-1.886	
İtalya	2	-0.785	2	-2.328	1	-2.711	1	-3.115	
Slovenya	2	-0.390	2	-3.417	1	-3.749**	2	-2.897	
İspanya	2	-3.632**	2	-2.392	2	-2.135	2	-2.217	
Türkiye	1	-1.552	1	-2.169	1	-2.658	1	-2.351	
Panel CIPS		-1.653		-2.381		-2.684*		-2.688	
<i>lnTI (Düzey)</i>					<i>lnTI (Birinci Fark)</i>				
Fransa	2	-0.825	2	-1.068	1	-4.351***	1	-5.565***	
Yunanistan	2	-5.805*	2	-6.199*	1	-3.039*	1	-3.796*	
İsrail	1	-1.004	4	-0.498	4	-0.735	4	-3.224	
İtalya	4	-1.585	4	-1.735	1	-1.617	3	-0.071	
Slovenya	4	-1.390	4	-6.358***	2	-3.178*	3	-2.248	
İspanya	4	-1.053	4	-0.918	3	-0.222	3	-0.290	
Türkiye	2	-1.843	2	-2.841	2	-2.721	1	-3.691*	
Panel CIPS		-1.929		-2.540		-2.266*		-2.691	
<i>lnTN (Düzey)</i>					<i>lnTN (Birinci Fark)</i>				
Fransa	1	-3.391**	3	-2.083	2	-2.405	2	-2.458	
Yunanistan	1	-1.940	2	-1.964	1	-2.606	1	-2.543	
İsrail	1	-2.458	3	-1.433	1	-3.385**	1	-3.498*	
İtalya	2	-2.058	2	-0.569	1	-3.870**	1	-3.697*	
Slovenya	2	-1.333	1	-2.979	1	-3.850**	1	-3.608*	
İspanya	1	-2.220	1	-2.839	1	-1.755	1	-1.158	
Türkiye	1	-1.362	1	-1.228	1	-1.665	1	-1.761	
Panel CIPS		-2.109		-1.871		-2.791*		-2.675	

Not:*, **,*** işaretleri sırasıyla %1, %5, %10 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. CADF istatistiği kritik değerleri sabitli modelde -4.11 (%1), -3.36 (%5), -2.97 (%10) (Pesaran 2007, tabloI(b), s.275); sabitli ve trendli modelde -4.67 (%1), -3.87 (%5), -3.49 (%10) (Pesaran 2007, tabloI(c), s.276) düzeylerini ifade etmektedir. CIPS istatistiği kritik değerleri sabitli modelde -2.57 (%1), -2.33 (%5), -2.21 (%10) (Pesaran 2007, tabloII(b), s.280); sabitli ve trendli modelde -3.10 (%1), -2.86 (%5), -2.73 (%10) (Pesaran 2007, tabloII(c), s.281) düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo3’te verilen GSYH, turizm geliri ve turist sayıları değişkenlerin sabitli ve trendli modellerine ait CIPS istatistikleri ve CADF istatistikleri tablo değeriyle karşılaştırılıp birim kökün varlığına karar verilmektedir. Bu doğrultuda birinci farkı alınan değişkenlerin sabitli model CIPS istatistiklerinin %1

anlamlılık düzeyinde durağan olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, kullanılan seriler birinci dereceden bütünlüktür.

Panel veri modellerinde eğim katsayılarının birimlere göre homojen veya heterojen olması durumunun araştırıldığı testler homojenlik testleri olarak adlandırılmaktadır. Eğim katsayılarının homojen olup olmadığı Pesaran ve Yamagata'nın (2008) çalışmalarında önerdiği delta testleri kullanılarak yatay kesit boyutunun (N) zaman boyutundan (T) büyük olduğu modeller dahil olmak üzere analiz edilebilmektedir. Testte H_0 hipotezi eğim katsayılarının homojen olduğunu, alternatif hipotez ise katsayıların heterojen olduğunu ifade etmektedir (Kılıç ve Beşer, 2018:376). $\tilde{\Delta}$ istatistiği büyük örneklem için, $\tilde{\Delta}_{adj}$ istatistiği ise küçük örneklem için kullanılmaktadır ve aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır (Küçükaksoy ve Akalın, 2017:27).

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - k}{2k} \right) \quad (7)$$

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - E(\tilde{z}_{it})}{\sqrt{Var(\tilde{z}_{it})}} \right) \quad (8)$$

Tablo-4: Homojenite Testi

	İstatistik	p-değeri
$\tilde{\Delta}$	8.089	0.000
$\tilde{\Delta}_{adj}$	8.900	0.000

Tablo 4'te homojenite test sonuçları verilmiştir. Sonuçlara göre H_0 hipotezi reddedilip, alternatifi olan H_1 hipotezi kabul edilir. Buna göre, serilerin heterojen olduğu sonucuna ulaşılır. Analizde kullanılan değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı olması ve heterojen olması nedeniyle Westerlund (2008) tarafından geliştirilen Durbin-Hausman eş bütünlüğe testi kullanılmıştır. Durbin-Hausman test istatistiğine ait denklem aşağıda verilmiştir (Küçükaksoy ve Akalın, 2017:28):

$$DH_g = \sum_{i=1}^n \tilde{S}_i (\tilde{\phi}_i - \hat{\phi}_i)^2 \sum_{t=2}^T \hat{e}_{it-1}^2 \quad (9)$$

$$DH_p = \hat{S}_n (\tilde{\phi} - \hat{\phi})^2 \sum_{i=1}^n \sum_{t=2}^T \hat{e}_{it-1}^2 \quad (10)$$

Durbin-Hausman test istatistik değerleri H_0 hipotezinin reddi, H_1 hipotezinin kabulü durumunda eşbütünlüğe ilişkisinin varlığını ifade etmektedir (Küçükaksoy ve Akalın, 2017:29).

Tablo-5: Durbin-Hausman Eş bütünlüğe Testi

	Sabitli Model		Sabitli ve Trendli Model	
	t-istatistiği	p-değeri	t-istatistik	p-değeri
GDP				
DH_grup	-1.372	0.085*	-1.032	0.151
DH_panel	-1.181	0.119	-0.806	0.210
TI				
DH_grup	0.403	0.656	-1.782	0.037**
DH_panel	-0.137	0.446	-0.202	0.420
TN				
DH_grup	-1.407	0.080*	-1.241	0.107
DH_panel	-1.394	0.082*	-0.864	0.194

Not:**, * işaretleri sırasıyla %5, %10 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 5'de değişkenlerin sabitli ve trendli modellerinde eşbütünlüğe olduğu sonucuna ulaşılır.

Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) tarafından geliştirilen Panel Fisher testi, zaman serilerinde uygulanan Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testine benzer bir mantığa dayanmaktadır. Bu test ile heterojen olan, düzeyde ve birinci derecede durağan serilerin nedensellik ilişkisi araştırılabilir. Ayrıca, bu test ülkeler için ayrı ayrı nedensellik ilişkisinin belirlenmesine imkan tanımaktadır (Emirmahmutoğlu ve

Köse, 2011:872; Beşer ve Kılıç, 2017:4; Topallı, 2016:199). İki değişkenli heterojen melez panellerde $k_i + d$ max_i gecikmeli VAR modeli (Emirmahmutoglu ve Köse, 2011:872):

$$x_{i,t} = \mu_i^x + \sum_{j=1}^{k_i+d \max_i} A_{11,ij} x_{i,t-j} + \sum_{j=1}^{k_i+d \max_i} A_{12,ij} y_{i,t-j} + u_{i,t}^x \quad (11)$$

$$y_{i,t} = \mu_i^y + \sum_{j=1}^{k_i+d \max_i} A_{21,ij} x_{i,t-j} + \sum_{j=1}^{k_i+d \max_i} A_{22,ij} y_{i,t-j} + u_{i,t}^y \quad (12)$$

Emirmahmutoglu ve Köse (2011) panel nedensellik test sonuçları Tablo 6-7-8’de verilmiştir.

Tablo-6:GSYH ve Turizm Gelirleri Arasındaki Nedensellik İlişkisi

Ülke	Lag	GDP=>TI		TI=>GDP	
		Wald Test İstatistiği	p-değeri	Wald Test İstatistiği	p-değeri
Fransa	1	0.526056	0.468270	1.495689	0.221336
Yunanistan	3	5.601012	0.132720	0.059136	0.996242
İsrail	3	1.203257	0.547919	7.405379	0.024657**
İtalya	1	0.001542***	0.968679	0.601678	0.437938
Slovenya	2	2.068109	0.355562	1.165065	0.558482
İspanya	2	2.954150	0.228304	1.467155	0.480188
Türkiye	3	2.907571	0.406097	9.508231	0.023244**
Panel Sonuçları	Fisher stat.	p-değeri			
GDP=>TI	13.64793	0.476256			
TI=>GDP	22.23605	0.073892*			

***, **, * işaretleri sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

GSYH ile turizm gelirleri arasındaki nedensellik ilişkisinin incelendiği analiz sonuçlarına göre (Tablo 6), ülke bazında İsrail ve Türkiye’de %5 anlam düzeyinde turizm gelirlerinden GSYH’ye tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. Bu ilişkinin tersine İtalya’da %1 anlam düzeyinde GSYH’den turizm gelirine tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Panel sonuçları değerlendirildiğinde, turizm gelirinden GSYH’ye %10 anlam düzeyinde nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir.

Tablo-7:GSYH ve Turist Sayısı Arasındaki Nedensellik İlişkisi

Ülke	Lag	GDP=>TN		TN=>GDP	
		Wald Test İstatistiği	p-değeri	Wald Test İstatistiği	p-değeri
Fransa	1	1.444197	0.229461	0.013532	0.907395
Yunanistan	2	5.177132	0.075128*	0.370408	0.830935
İsrail	1	2.533334	0.111464	8.467269	0.003616***
İtalya	1	0.089831	0.764392	0.046318	0.829598
Slovenya	1	0.563949	0.452673	1.479963	0.223780
İspanya	3	10.36926	0.015674**	4.021739	0.259126
Türkiye	1	0.139045	0.709233	1.442022	0.229812
Panel Sonuçları	Fisher stat.	p-değeri			
GDP=>TN	23.63037	0.050755*			
TN=>GDP	20.81924	0.106355			

***, **, * işaretleri sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

GSYH ile turist sayıları arasındaki nedensellik ilişkisinin incelendiği analiz sonuçlarına göre (Tablo 7), ülke bazında, Yunanistan’da %10 ve İspanya’da %5 anlam düzeyinde GSYH’den turist sayısına doğru

nedensellik ilişkisi vardır. Bunun ilişkinin tersine İsrail’de %1 anlam düzeyinde turist sayısından GSYH’ye nedensellik vardır. Panel sonuçlarına göre, GSYH’den turist sayısına %5 anlam düzeyinde nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir.

Tablo-8: Turizm Gelirleri ve Turist Sayısı Arasındaki Nedensellik İlişkisi

Ülke	Lag	TI=>TN		TN=>TI	
		Wald Test İstatistiği	p-değeri	Wald Test İstatistiği	p-değeri
Fransa	1	0.222225	0.637349	0.433018	0.510512
Yunanistan	3	0.470862	0.925245	0.195874	0.978253
İsrail	2	1.238449	0.538362	1.014934	0.602019
İtalya	1	1.583842	0.208208	0.003404	0.953475
Slovenya	3	32.42448	4.26E-07***	1.132409	0.769257
İspanya	1	0.833440	0.361280	0.208577	0.647885
Türkiye	2	0.615151	0.735228	0.642987	0.725065
Panel Sonuçları	Fisher stat.	p-değeri			
TI=>TN	37.42260	0.000636***			
TN=>TI	4.534608	0.991295			

***, **, * işaretleri sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Turizm gelirleri ile turist sayısı arasındaki nedensellik ilişkisinin incelendiği analiz sonuçlarına göre (Tablo 8), ülke bazında, Slovenya’da turizm gelirlerinden turist sayısına doğru %1 anlam düzeyinde nedensellik ilişkisi vardır. Analiz sonuçları incelendiğinde, benzer durumun panelin tümü için de geçerli olduğu görülmektedir.

5. SONUÇ

İkinci Dünya Savaşı sonrası bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi ve küreselleşme faaliyetlerinin yaygınlaşmasıyla ülkeler ihracata dayalı büyüme hipotezini benimsemeye başlamışlardır. Özellikle döviz kazancı sağlayarak ihracata katkıda bulunduğundan, turizm sektörü bu kapsamda ön plana çıkarılmıştır. Günümüzde, turizm sektörünün pek çok makro ve mikro açıdan ekonomiye katkı sağladığı bilinmektedir. Turistleri cezbeden bölgeler dünyaya homojen dağılmamıştır. Bazı ülkeler turist çekme açısından büyük dezavantajlara sahipken, bazı ülkeler avantajlı sayılmaktadır. Doğal güzellikleri ve tarihi geçmişi Akdeniz ülkelerini en bilindik turizm merkezleri haline getirmiştir. Ancak, bu ülkelerde son yıllarda yaşanan siyasi istikrarsızlıklar ve terör olayları ülkelerin uluslararası turizm payını düşürdüğü çeşitli raporlarda savunulmaktadır.

Bu çalışmada OECD üyesi olan ve Akdeniz ülkeleri arasında yer alan Fransa, Yunanistan, İsrail, İtalya, Slovenya, İspanya ve Türkiye için turizm ve büyüme ilişkisi 1995-2017 yıllarına ait verilerle araştırılmıştır. Emirmahmutoglu ve Köse panel nedensellik test sonuçları turizm gelirlerinden GSYH’ye, GSYH’den ve turizm gelirinden turist sayısına tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu yönündedir. Elde edilen bu sonuçlar özellikle turizme dayalı büyüme hipotezinin sadece İtalya’da geçerli olduğunu diğer ülkelerde bu hipotezin geçerli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla, turizm açısından pek çok avantaja sahip olan bu ülkelerde turizmden istenilen faydanın sağlanamadığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Alhawaish, Abdulkarim K. (2016). Is Tourism Development a Sustainable Economic Growth Strategy in the Long Run? Evidence from GCC Countries. *Sustainability*, 8(7), s.1-10.
- Antonakakis, Nikolaos, Mina Dragouni and George Filis (2015). How Strong is the Linkage between Tourism and Economic Growth in Europe?. *Economic Modelling*, 5, 44, s.142-155.
- Aslan, Alper (2008). Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), s.1-11.
- Ay, Ahmet, Mustafa Kartal ve Aytuğ Arslan (2015). Tourism-Led Economic Growth Hypothesis: An Application on Turkey. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(38), s.816-825.
- Bahar, Ozan (2006). Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi*, 13(2), s.137-150.

- Bal, Harun, Emrah Eray Akça and Murat Bayraktar (2016). The Contribution of Tourism to Economic Growth: A Research on the Turkey. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 7(1), s.1-20.
- Balıbey, Mesut ve Serpil Türkyılmaz (2015). A Spectral Method Approach For the Relationship Between Tourism and Economic Growth in Turkey. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(3), s.85-96.
- Beşer, Murat and Nazife Özge Kılıç (2017). Analysis about Export and Economical Growth of Countries that Give Economic and Political Direction to Middle East Geography. *Microeconomics and Macroeconomics*, 5(1), 1-5.
- Bozgeyik, Yusuf ve Yunus Yoloğlu (2015). Türkiye’de Turizm Gelirleri ile GSYH Arasındaki İlişki: 2002-2014 Dönemi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(40), s.627-640.
- Bozok, Düriye ve Ahmet Köroğlu (2007). Akdeniz Ülkelerine Yönelik Uluslararası Turizm Hareketleri. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.1, s.146-157.
- Cerrato, Mario, Christian de Peretti, Rolf Larsson ve Nicholas Sarantis (2011). A Nonlinear Panel Unit Root Test Under Crosssection Dependence. *Workingpaper, Department of Economics, University of Glasgow*.
- Chancharat, Surachai (2011). Thai Tourism and Economic Development: The Current State of Research. *Kasetsart Journal of Social Sciences*, S.32, s.340-351.
- Chen, Ching-Fu and Song Zan Chiou-Wei (2009). Tourism Expansion, Tourism Uncertainty and Economic Growth: New Evidence from Taiwan and Korea. *Tourism Management*, S.30, s.812-818.
- Chulaphan, Wanvilai and Jorge Fidel Barahona (2016). Contribution of Disaggregated Tourism on Thailand’s Economic Growth. *Kasetsart Journal of Social Sciences*, S.30, s.1-6.
- Çelik, Mehmet Yunus ve Hüsnü Erkan (2010). Küreselleşme Kalkınma İlişkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 188-201.
- Çetinel, Fatmagül and Medet Yolal (2009). Public Policy and Sustainable Tourism in Turkey. *MPRA*, S.25418, s.35-50.
- Çil-Yavuz, Nilgün (2006). Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(2), s.162-171.
- Çoban, Orhan ve Ceyhan Can Özcan (2013). Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(1), s.243-261.
- Demirhan, Banu (2016). Tourism-Led Growth Hypothesis in Mediterranean Countries: Evidence from a Panel Cointegration and Error Correction Model. *Applied Economics and Finance*, 3(1), s.38-53.
- Dritsakis, Nikolaos (2012). Tourism Development and Economic Growth in Seven Mediterranean Countries: A Panel Data Approach. *Tourism Economics*, 10(4), s.389-401.
- Dücan, Engin, Mustafa Şit ve Mehmet Şentürk (2017). Ekonomik Büyümeye Bir Katkı Bağlamında Turizm Gelirleri: Bir Panel Veri Uygulaması. *KSÜ İİBF Dergisi*, 1(1), s.1-14.
- Emirmahmutoğlu, Furkan ve Nezir Köse (2011). Testing for Granger Causality in Heterogeneous Mixed Panel. *Economic Modelling*, S.28, s.870-876.
- Esen, Ethem ve Erkan Özata (2017). Turizmin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Turizme Dayalı Büyüme Hipotezinin Türkiye İçin Geçerliliğinin ARDL Modeli ile Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), s.43-58.
- Gwenhure, Yvonne and Nicholas M. Odhiambo (2017). Tourism and Economic Growth: A Review of International Literatur. *Tourism Review*, 65(1), s.33-44.
- Kar, Muhsin, Ebru Zorkirişçi ve Metin Yıldırım (2004). Turizmin Ekonomiye Katkısı Üzerine Ampirik Bir Değerlendirme. *Akdeniz İİBF Dergisi*, S.8, s. 87-112.
- Karlık, Rıdvan (2014). *Türkiye Ekonomisi*. Beta Yayınevi, On üçüncü Baskı, İstanbul.
- Kılıç, Nazife Özge ve Murat Beşer (2018). Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Merkezi ve Doğu Avrupa (CEEC) Ülkeleri Üzerine Panel Veri Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(2), s.373-382.
- Kızılgöl, Özlem (2006). Türkiye’de İhracata ve Turizme Dayalı Büyüme Hipotezinin Analizi: Eşbütünlük ve Nedensellik İlişkisi. *Akademik Bakış*, S.10, s.1-19.
- Kızılkaya, Oktay, Emrah Sofuoğlu ve Zeynep Karaçor (2016). Türkiye’de Turizm Gelirleri Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 23(1), s.203-215.
- Kristo, Jonel (2014). Evaluating the Tourism-Led Economic Growth Hypothesis in a Developing Country: The Case of Albania. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(8), s.39-51.
- Küçükaksoy, İsmail ve Güray Akalın (2017). Fisher Hipotezi’nin Panel Veri Analizi İle Test Edilmesi: OECD Ülkeleri Uygulaması. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35(1), s.19-40.
- Lean, HooiHoo, Sio Hing Chong and Chee-WooiHooy (2014). Tourism and Economic Growth: Comparing Malaysia and Singapore. *International Journal of Economics and Management*, 8(1), s.139-157.
- Louca, Charalambos N., Kalliopi Avaniidou and Surasinghe Suranga (2016). Tourism and Economic Growth: Time Series Evidence from Italy. *Journal of Regional Socio-Economic Issues*, 6(3), s.6-25.
- Mallick, Lingaraj, Ummalla Malleşh and Jaganath Behera (2016). Does Tourism Affect Economic Growth in Indian States? Evidence from Panel ARDL Model. *Theoretical and Applied Economics*, 23(1), s.183-194.
- Mamipour, Siab and Kaveh Nazari (2014). The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Iranian Provinces. *Journal of International Economics and Management Studies*, 1(1), s.99-120.
- Muhtaseb, Buthaina M. A. and Hussam-Eldin Daoud (2017). Tourism and Economic Growth in Jordan: Evidence from Linear and Nonlinear Frameworks. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(1), s.214-223.
- Nasir, Muhammad Ali, Junjie Wuand Jose Calderon Guerrero (2015). Economic Growth, Exchange Rate and Constrained Competiveness of the Tourism Sector in Andalusia. *International Journal of Management and Economics*, S.48, s.84-100.
- Olabisi, Eric Olabode (2018). Revisiting the Tourism-Economic Growth Nexus: The Case of Economic Community of West African States. *Izvestiya Journal of Economics*, 62(1), s.21-30.

- Pesaran, M. Hashem (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. *Cambridge Working Papers in Economics*, S.0435, s.1-40.
- Pesaran, M. Hashem (2007). A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), s.265-312.
- Samurkaş, Meryem ve Mustafa Can Samurkaş (2014). Turizm Sektörünün Ekonomik Büyüme Etkisi: Türkiye Örneği. *İşletme Fakültesi Dergisi*, 15(1), s.63-76.
- Seghir, Guellil Mohammed, Belmokaddem Mostefa, Sahraoui Mohammed Abbas and Ghouali Yassine Zakarya (2015). Tourism Spending-Economic Growth Causality in 49 Countries: A Dynamic Panel Data Approach. *Procedia Economics and Finance*, S.23, 1613-1623.
- Sharma, Nitasha (2018). Tourism Led Growth Hypothesis: Empirical Evidence from India. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 7(2), s.1-11.
- Sharma, Nitasha and Raman Sharma (2014). Causal Links Between GDP and Tourism: A Comparative Study of India and Pakistan. *Apeejay Journal of Management and Technology*, 9(2), s.55-63.
- Simundic, Blanka and Zvonimir Kulis (2016). Tourism and Economic Growth in Mediterranean Region: Dynamic Panel Data Approach. *ActaEconomica Et Turistica*, 2(1), s.65-84.
- Suresh, Jeyapra and Samithamby Senthilnathan (2014). Relationship between Tourism and Economic Growth in Sri Lanka. *SSRN Electronic Journal*, s.1-19.
- Terzi, Harun (2015). Is the Tourism-Led Growth Hypothesis (TLGH) Valid for Turkey?. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 16(2), s.165-178.
- Theobald, William F. (2005). *Global Tourism*. Third Edition, Elsevier, Burlington.
- Topallı, Nurgün (2016). G20 Ülkelerinde İhracat, Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Nedensellik Analizi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(29), s.193-206.
- Tuğcu, Can Tansel (2014). Tourism and Economic Growth Nexus Revisited: A Panel Causality Analysis for a case of the Mediterranean Region. *Tourism Management*, S.42, s.207-212.
- UNWTO (2017). Tourism Highlights. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419029>, Date of Access: 23.09.2018.
- Wu, Po-Chin and Tsai Meng-Hua (2018). Nonlinear and Time-Varying Causality Between Economic Growth and Tourism, *International Journal of Commerce, Business and Management*, 7(1), s.31-40.
- Yamak, Nebiye, Banu Tanrıöver ve Filiz Güneysu (2012). Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(2), s.205-220.
- Yıldırım, Jülide and Nadir Öcal (2004). Tourism and Economic Growth in Turkey. *Ekonomik Yaklaşım*, S.15, s.131-141.
- Yurtseven, Çağlar (2012). International Tourism and Economic Development in Turkey: A Vector Approach. *Afro Eurasian Studies*, 1(2), s.37-50.